

Neúčast ve volbách jako jeden z indikátorů sociální soudržnosti / nesoudržnosti a její širší souvislosti (se zvláštním zřetelem ke krajským volbám 2004)

Pavel Machonin

1. O výzkumu

Prvotním empirickým podkladem této studie (a odrazovým můstkem pro analýzu dalších, doplňujících dat, jakož i pro snahu o širší interpretaci a hypotetická zobecnění) jsou výsledky šetření veřejného mínění obyvatelstva, který Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR uskutečnilo 17. – 24. ledna 2005. Dotázán byl soubor 1037 obyvatel starších 15 let, z toho podsoubor 813 oprávněných k volební účasti v krajských volbách. Tento podsoubor nezahrnoval tedy ani občany, kteří k datu voleb nedosáhli 18 let, ani obyvatele Prahy, na jejímž území krajské volby neproběhly. Soubor – a rovněž uvedený podsoubor - byly vytvořeny kvótním výběrem, takže jsou reprezentativní co do věkového složení, pohlaví, stupně dosaženého vzdělání, velikosti obce bydliště a rozložení podle krajů. Poněvadž však výběr nebyl prováděn náhodně, nebylo předem zaručeno, že bude rozloženo shodně se statisticky zjištěnou faktickou účastí či neúčastí oprávněných voličů v regionálních volbách, tím méně pak se skutečnou strukturou občanstva co do stupně politické aktivity nebo co do ideově politické orientace.¹ To se také potvrdilo především v tom faktu, že v podsouboru oprávněných voličů, v němž nebyli zahrnuti Pražané, se k neúčasti v krajských volbách přihlásilo pouze 43,5 % dotázaných. Faktická neúčast ve volbách do krajských zastupitelstev dosáhla však podle volebních statistik plných 70,4 %. Naopak tomu bylo u podílu účastníků voleb, který fakticky dosáhl 29,6 % zatímco v našem podsouboru voličů činí plných 56,5 %.

Podobné jevy nejsou při výzkumech veřejného mínění ničím neobvyklým. I při striktním dodržování reprezentativity podle kvótních znaků dojde prakticky při každém šetření veřejného mínění, prováděném na základě kvótního výběru, k posunu ve prospěch těch skupin obyvatelstva, které jsou zkušenostně a zájmově dostupnější k zodpovídání toho typu otázek, jež jsou předmětem šetření. (To platí mj. o každém výzkumu, v němž jsou, podobně jako i v tomto našem, zahrnuty dotazy, týkající se sociálně-politických problémů, zejména pak volebních preferencí.) Obecně pak platí, že ti, kdo neodmítnou účast ve výzkumu veřejného

¹ Ani při náhodném výběru není jednoduché zajistit reprezentativitu výběrového souboru. Při použití doplňovacího druhého kola výběru a případném následném převážení je však možné se k ní významně přiblížit.

mínění, patří k lidem osobnostně aktivnějším a sociabilnějším, což vytváří další tlak na konečnou strukturu výběrového souboru, i když z hlediska zastoupení základních kategorií podle kvótních znaků může být nakrásně zcela reprezentativní. V našem případě snížení podílu neúčastníků voleb v podsouboru oprávněných voličů signalizuje, že kvótní výběr podle objektivních znaků nezabránil zkreslení výběrového souboru značným posunem ve prospěch obyvatelstva s poněkud vyšším stupněm zájmu o politiku. Proto údaje o souboru jako celku, týkající se tohoto okruhu otázek, jsou zřejmě značně optimističtější, než odpovídá skutečnosti. To však neznamená, že postoje a hodnocení, které takovýto výběr vyjadřuje, jsou nepravdivé či vůbec irelevantní, takže i ty budou brány v následující analýze v potaz. Pro náš předmět zkoumání pak je důležitá ta okolnost, že absolutní počet neúčastníků ve volbách z řad oprávněných voličů (354 osob) je dostatečný k tomu, aby bylo možno tento výběr analyzovat jako reprezentanta objektivních charakteristik i mínění dané části obyvatelstva. Kvantitativní posun ve struktuře výběrového souboru ve srovnání se souborem základním je spolu s přece jen omezenou velikostí souboru důvodem, proč se v tomto textu, s výjimkou několika málo faktorových analýz, nemůžeme pouštět do složitějších multivariačních analýz či kvantitativních modelů.

Časově byl výzkum situován do období před následujícím zahájením novinářské kampaně, zpochybňující majetkové poměry tehdejšího premiéra Stanislava Grosse a jeho rodiny, následnými rigorózními požadavky M. Kalouska na Grossovo odstoupení, usneseními sjezdu ČSSD k této problematice, vystoupeními prezidenta republiky, propuknutím vládní krize a demisí Grossovy vlády. Z později zveřejněných výsledků výzkumů veřejného mínění lze vyvodit, že tento řetězec následných událostí skepticko-kritické postoje obyvatelstva k politice, zjištěné v našem výzkumu, ještě dále posílil a vyostřil. V okamžiku konečné redakce této studie (tj. v druhé polovině května 2005) zveřejňované výsledky výzkumů veřejného mínění různých agentur shodně potvrzují další pokles zájmu o volby a nárůst neschopnosti či neochoty respondentů si mezi existujícími politickými subjekty vybrat ty, jež by preferovali. To je potvrzením zobecňujících poznatků, které jsme z lednového výzkumu vyvodili. Fakt, že naše údaje z ledna 2005 nevyjadřují nějaké náhlé zhoršení politických poměrů a nálad obyvatelstva, nýbrž spíše jejich víceméně setrvalý stav, nám umožňují faktory, které tento stav, zjištěný v průběhu výzkumu vyvolávaly, jakož i jejich širší souvislosti, považovat za základní složku okolností, které k následnému vyostření situace přispěly. Tyto faktory a souvislosti lze podle našeho názoru považovat za dlouhodoběji působící a obecně

významnější, než dodatečné vlivy typu nahodilých (opravdu jen nahodilých?) personálních obvinění a jejich cílevědomého a dovedného využití k vyvolání vládní krize.

Jinak řečeno, setkáváme se se zvláštní konstelací historických událostí, při níž výsledky analýzy a zobecnění výsledků výzkumu jedné z nich (krajských voleb koncem roku 2004 a veřejného mínění o nich plus dalších fakt a postojů, které souvisejí s problematikou volební účasti / neúčasti) se ukazuje být symptomatické pro existenci určitého širšího fenoménu - označme jej zatím neutrálně jako dosti výrazný pokles zájmu o politiku v určité etapě vývoje české společnosti (a snad i některých společností jí podobných) - a umožňuje formulaci podmíněné predikce jeho pokračování. Je samozřejmé, že jak zobecnění časově i věcně omezených dat, tak zejména snaha o podmíněnou predikci mají pouze hypotetický charakter a mohou být vyvráceny realizací zatím nepředvídaných nebo v této chvíli méně pravděpodobných – i když nikoli nepředstavitelných faktických změn a jejich rozpoznáním dalšími výzkumy.

2. Volební neúčast jako narůstající společenský jev

Volební neúčast je jevem, jehož postupné rozšiřování v soudobých demokraciích bylo již mnohokrát pozorováno a analyzováno. Zajímavý přehled názorů na tuto problematiku je obsažen v provizorním textu [Kreidl 2004], zveřejněném na internetu.² Částečně se této otázky dotýká i další studie, věnovaná problematice výsledků voleb do Evropského parlamentu [Linek 2004].³ Poněvadž analýza výsledků jednoho šetření, prezentovaná v tomto textu, se vztahuje k situaci v jedné zemi v určité fázi jejího vývoje, nemůže se autor teoretickým úvahám o faktorech, obecně působících na vyšší či nižší účast ve volbách ve všech demokratických systémech, podrobněji věnovat. Vede jej k tomu navíc i skeptický vztah k pokusům zkoumat takovéto jevy v příliš obecné rovině teorie demokracie. Jeho názor je, že jde o jev, který jistě může mít a patrně má i určité obecnější příčiny kulturně-civilizační povahy, vztahující se k určitým trendům s prostorovým a temporálně historickým určením, významným z hlediska celosvětového (např. příslušnost té či oné země k euroatlantické kultuře či její evropské variantě), avšak především je a) prostorově a typologicky podmíněn příslušností Česka ke skupině zemí středoevropského typu, procházejících postsocialistickou

² http://pes.fsv.cuni.cz/projekt_nevolici

³ Linek, L. 2004. Volby do Evropského parlamentu 2004 – analýza volební účasti a stranické podpory v České republice. Praha: Sociologický ústav, Sociologické studie 04/01.

transformací a b) historicky a národně specificky podmíněn danou etapou vývoje právě české společnosti. Pokus o interpretaci zkoumaného jevu budeme tedy vyvíjet spíše na základě historického srovnání údajů za Česko, popř. za jemu podobné postsocialistické země, než na základě obecných teorií, vycházejících zpravidla ze zkušeností zemí, které se od našich poměrů značně odlišují.⁴

Z tohoto hlediska je pro nás důležité si uvědomit základní trendy volební účasti / neúčasti především v transformačním období, počínajícím rokem 1990, a to v České republice. Po více než padesátileté přestávce od posledních demokratických voleb v Československu a tím i v českých zemích (byť v poválečných podmínkách omezených co do spektra politických subjektů, jež se voleb mohly zúčastnit) vyvolaly první volby, umožňující skutečně svobodné rozhodování voličů, mimořádný zájem, a to jak na straně těch, kdo podporovali sametovou revoluci, tak těch, kdo chtěli vyjádřit své sympatie ke komunistické straně. Další pohyb ukazatele volební participace / volební neúčast však nebyl již zdaleka tak jednoznačný.

V základním typu voleb, ve volbách do poslaneckého sboru, se tento ukazatel podle volebních statistik vyvíjel takto:

Tabulka 1: Přehled účasti / neúčasti oprávněných voličů ve volbách do poslaneckého sboru ČR v letech 1990 – 2002 v %

Rok	Účast	Neúčast
1990	96,8	3,2
1992	85,1	14,9
1996	76,4	23,6
1998	73,9	6,1
2002	58,0	42,0

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

⁴ Linek v uvedené práci na str. 13 a 14 uvádí přehled účasti v evropských zemích v posledních parlamentních volbách a ve volbách do Evropského parlamentu, z něhož je zřejmé, že Česko spolu s Estonskem a zejména Polskem patří k zemím s nejnižší účastí v parlamentních volbách a současně ve volbách do Evropského parlamentu. Poukazuje rovněž na odlišnosti vývoje volební neúčasti v západoevropských a východo-středoevropských postsocialistických zemích.

Ovšem že i ve středovýchodní Evropě se uplatňují obecnou teorii demokracie uváděná tři možná vysvětlení snižující se účastí ve volbách: teorie zdrojů, vycházející z odlišnosti charakteristik voličů a nevoličů, teorie mobilizace, vycházející z důrazu na povahu aktérů, vystupujících v politice, zejména politických stran a politiků a konečně teorie kontextu, kladoucí důraz na konkrétní společenské situace a z nich plynoucí motivace voličů. [Linek c.d.:14-16] (Těchto obecných aspektů problematiky se dotýkáme i my v analýze našich dat.) Jenže ve všech těchto třech obecninách se liší postsocialistické země od zemí západní Evropy dosti podstatně. A uvnitř této skupiny narážíme i na další odlišnosti podle jednotlivých zemí.

Postupný pokles zájmu o účast mezi politicky vypjatým rokem „revolučních voleb“ 1990 a roky víceméně zaběhané praxe parlamentních voleb 1992, 1996 a 1998 je relativně pochopitelný a má jisté obdoby v průběhu jiných demokratických transformací. Projevuje se v něm jednak jistá sociálně-psychologická (částečně demograficky a kulturně daná) diferenciací populace mezi lidmi se sklonem k zájmu o veřejné záležitosti a ostatními, jednak diferenciací regionální a sociální, která část lidí odvádí od zájmu o věci veřejné k starostem denního života, možná však i určité zklamání části obyvatelstva výsledky vládnutí předtím zvolené garnitury (viz rozdíl mezi účastí v roce 1992 a v roce 1996, respektive 1998). Dá se dokonce říci, že volební účast kolem 75 % lze za daných okolností považovat za poměrně vysokou nebo alespoň uspokojivou. Avšak pokles volební účasti a vzestup neúčasti mezi roky 1998 a 2002 byl mimořádně velký – volební neúčast se skokem zvýšila o celou pětinu svého předchozího objemu, přičemž tento jev neměl žádnou zjevnou, snadno pochopitelnou konkrétní příčinu. Význam tohoto radikálního poklesu zanikl v euforii příznivců po druhé zvítězivé sociální demokracie, popř. v uspokojení jejích nových koaličních partnerů, jakož i v zármutku přívrženců již po druhé poražené ODS. Přitom z hlediska ztráty počtu voličů v důsledku volební neúčasti měly obě největší strany téměř stejný důvod spíše ke skepticismu. ČSSD volilo v roce 1998 1 928 660 občanů, v roce 2002 pouhých 1 440 279. U ODS jsou odpovídající čísla 1 656 011 a 1 166 975. Ztráta u ČSSD činí $488\,301 = 25,3\%$, u ODS $489\,036 = 29,5\%$. Ať už byly příčiny jakékoli, málokdo tehdy chápal hrozivý význam tohoto dramatického vzestupu nezájmu o základní demokratickou aktivitu. Ani jedna z renomovaných agentur pro výzkum veřejného mínění přitom nezjišťovala identifikace a postoje těch, kdo se k volbám nedostavili.

Pokud jde o zpravidla ostudně nízkou účast ve volbách do Senátu, byla brána jako víceméně samozřejmý důsledek nepřízně velké většiny veřejnosti již k samé existenci této druhé komory parlamentu. Někaké specifické důvody nižší účasti v krajských volbách 2000 se rovněž našly, stejně jako pro nakonec ne tak špatnou, byť rovněž nižší účast ve volbách místních. Když však po obrovském propadu účasti ve volbách do Poslanecké sněmovny z roku 2002 také v roce 2004 v rychlém sledu za sebou vyšla najevo znovu snížená účast v krajských volbách (z 33,6 % v roce 2000 na 29,6 % v roce 2004, a to přesto, že krajská zastupitelstva dosáhla již jisté úrovně svého působení a těšila se i poněkud vyšší důvěře veřejnosti), opět velmi nízká účast ve volbách do Senátu a nakonec nečekaně nízká účast ve volbách do Evropského parlamentu – pouhých 28,3 % (pro jejíž omluvu se také hledaly ty či ony zvláštní příčiny), stalo se jasným, že přes všechna specifika jednotlivých typů voleb jde o

obecný trend závažného poklesu účasti občanů na základní demokratické proceduře, svědčící patrně o poklesu zájmu o politiku či přímo důvěry v soudobé formy její realizace v naší zemi, týkající se téměř poloviny nebo dokonce více než poloviny občanů ČR. Ale ani v této chvíli se volební neúčast nestala prvořadým předmětem zájmu politiků – ti klidně analyzovali výsledky voleb z hlediska toho, kdo v třetině či necelé třetině oprávněných voličů „zvítězil“ či byl „poražen“, místo aby se začali společně zabývat obrovským problémem narůstání lhostejnosti občanů k politice a rozevíráním hlubokého štěpení mezi lidmi stále ještě jakž takž aktivními a lidmi pasivními a zejména mezi politickou elitou jako celkem a řadovým voličstvem.

Takovéto úvahy byly důvodem, proč bylo zkoumání čerstvého faktu snížené účasti v krajských volbách 2004 zařazeno do šetření veřejného mínění Centrem pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR v lednu 2005. Vzhledem k zaznamenané odlišnosti ve složení výběrového souboru od souboru základního (vyšší stupeň účasti v krajských volbách a tedy o něco vyšší stupeň zájmu o věci veřejné), je jeho zkušenost s volební účastí v minulosti poněkud odlišná od zkušenosti obyvatelstva jako celku. Voleb do Poslanecké sněmovny v roce 2002 se z těch dotázaných, kteří tehdy měli volební právo, nezúčastnilo pouze 27,2 %, tedy podstatně méně než 42 % zjištěných volební statistikou celkově.

Zajímavé je zjištění toho, jaké představy mají tito dotázaní, pokud jde o jejich účast v příštích parlamentních volbách. Na otázku, zda by se zúčastnili voleb do Poslanecké sněmovny, které by se konaly příští týden, byla zjištěna tato distribuce odpovědí: rozhodně ano 28,5 %, spíše ano 34,5 %, spíše ne 16,4 %, rozhodně ne 13,2 %, neví 7,4 %. I u tohoto mírně nadlepšeného souboru se tedy projevuje tendence k zvyšování neúčasti – skutečná neúčast v roce 2002 (27,2 %) se zvyšuje na předpokládanou neúčast v tomtéž typu voleb v současnosti 29,6 %, přičemž nerozhodnutých je dalších 7,4 % a, jak zkušenost ukazuje, deklarovaná odpověď „spíše ano“ by se ve skutečném volebním aktu rozhodně nerealizovala jako celek. Takovéto úvahy ovšem nemají absolutní platnost – je všeobecně známo, že jisté náhlé a dramatické změny jak mezinárodních, tak zejména vnitřních poměrů mohou i v podmínkách převládající politické apatie náhle vyburcovat velké části obyvatelstva k výbuchu veřejné aktivity, která se může projevit i ve formě zvýšené volební účasti. Dosavadní zkušenosti z nedávno minulého a současného vývoje postojů a chování obyvatelstva však zatím nasvědčují, že by události, které by takový výbuch vyvolaly, musely

v českých podmínkách mít vsutku mimořádnou, od dosavadní praxe „provozování politiky“ odlišnou povahu a podobu.

3. Souvislost volební neúčasti s problematikou sociální soudržnosti / nesoudržnosti

3. 1. Obecně

Dosavadní zkoumání problematiky společenské (makro)soudržnosti u nás bylo ponejvíce věnováno její vazbě na diferenciaci sociální a kulturně-hodnotové a jejich rozevírání či překlenování. Problematika politická byla ponechávána stranou jednak proto, že prioritní důraz byl, zvláště na počátku, kladen na sociálně-politické či kulturně-politické aplikace získávaných poznatků, jednak proto, že panoval tichý předpoklad, že nastolením politického systému pluralitní demokracie bylo již pro sociální soudržnost uděláno dost a že tento systém má vůči upevnování soudržnosti pouze vztah jakéhosi stabilního a nediskutabilního předpokladu. Teprve jevy radikálního poklesu volební účasti, jež nebylo možno si nespojovat s očividným poklesem důvěry v politiku vůbec, v politické strany a mnohé politické představitele, především (ale ne jenom) z řad vládní koalice, nás vedly k vyslovení názoru, že fungování demokratického systému jako faktoru obecně příznivého upevnování společenské soudržnosti není bez otazníků. A skutečně, prudký nárůst neúčasti v základní demokratické proceduře, jenž zasahuje téměř až polovinu obyvatelstva, ba i více, je jevem společnost výrazně rozdělujícím co do významného aspektu chování, týkajícího se velmi důležité, v jistých situacích a ohledech klíčové oblasti společenského života, totiž politické kultury. Navíc se zdálo od počátku pravděpodobné, že politická abstence bude patrně nějak souviset s jevy sociální deprivace a s diferenciací kulturně-hodnotových orientací.

Dalo se rovněž předpokládat, že pokles volební účasti souvisí i s prohlubováním nedůvěry řadových občanů k mocenské, či vůbec politické elitě, kterýžto jev pravděpodobně má své kořeny v určitém způsobu chování jejích příslušníků (např. zneužívání moci, nadměrné obohacování, korupce apod.). Zajímavé je, že jak pád druhé Klausovy vlády v roce 1997, tak demise Grossovy vlády započaly vznikem podezření na dílčí propojení politické moci a majetku v rozsahu, který byl v obou případech nesrovnatelně menší, než existovavší či existující obrovské obohacování části čistě ekonomické elity, popř. tendence k nadužívání moci u čistě politické či administrativní elity. Rovněž v Polsku k oslabení důvěry v levicovou vládu vedlo (v tomto případě ještě mnohem doloženější) podezření z korupce. Jde zřejmě o jevy, na něž je občanstvo mimořádně citlivé: spojení podezření na zneužívání moci

s podezřením na nezákonné či nemorální obohacování zřejmě vytváří výbušnou směs, která při troše dovedné manipulace politickými protivníky, hlavně však médii, může být snadno přivedena na počátek výbuchu náhlého poklesu důvěry.

3.2. V názorech respondentů

Všech respondentů jsme se dotázali na jejich názory na souvislost mezi problematikou společenské soudržnosti a politickou demokracií obecně i v našich podmínkách. Na otázky, zda demokratický politický systém k upevnění společenské soudržnosti spíše přispívá nebo ji narušuje a) obecně, b) v současnosti v Česku, odpovídali dotázaní takto:

Tabulka 2: Názory dotázaných na vztah demokracie a společenské soudržnosti v %

	Demokracie k upevnování soudržnosti:				
	rozhodně přispívá	spíše přispívá	ani ano, ani ne	spíše narušuje	rozhodně narušuje
Obecně všichni	3,2	27,9	41,8	23,6	3,5
volivší*	3,9	29,3	37,8	24,2	4,8
nevolivší*	2,3	20,5	47,7	26,3	3,2
V Česku všichni	0,8	13,8	35,0	41,2	9,1
volivší*	0,9	14,6	33,4	39,8	11,2
nevolivší*	0,3	9,0	33,6	50,0	7,1

V krajských volbách 2004

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

Dotázaní připisují vlivu demokracie na sociální soudržnost v obecné rovině v průměru pouze neutrální vliv (mírně příznivější v případě těch, kdo se krajských voleb zúčastnili). Jejich názor nejspíš odpovídá realitě soudobých společností euroatlantického okruhu a vcelku právem koriguje přílišný optimismus původních představ o automatickém vlivu demokratických mechanismů na utváření podmínek pro sjednocení společnosti na základních hodnotách svobody a občanské rovnosti. Jejich konkrétní zkušenost se současnou českou demokracií je však zřetelně méně příznivá – v polovině případů považují vliv české soudobé formy realizace demokracie na upevnování soudržnosti za negativní a pouze z jedné šestiny za pozitivní. (Názor neúčastníků voleb je ještě o něco málo příkřejší v neprospěch pozitivního vlivu demokracie na soudržnost.) Zde tedy nacházíme první náznak potvrzení naší hypotézy,

že česká politická zkušenost posledních let může opravdu přispívat k narušení společenské soudržnosti.

4. Příčiny neúčasti v krajských volbách

V lednovém šetření byla podrobněji zkoumána neúčast v krajských volbách 2004, která, jak se ukáže, kromě několika málo specifických faktorů má kořeny v zásadě shodné s neúčastí i v jiných druzích voleb. Podívejme se proto na její příčiny podrobněji s tím, že nám pomohou objasnit i okolnosti obecnějšího charakteru, které působí na sníženou volební aktivitu celkově.

4.1. V názorech respondentů

4.1.1. Osobní

Zde se opřeme o odpovědi na otázku „Proč jste se Vy osobně rozhodl nevolit?“ (rozumí se v krajských volbách), položenou oprávněným voličům.

Tabulka 3: Osobní důvody neúčasti ve volbách v %

Důvod	%
1. Nemoc, stáří	7,1
2. Pobyt mimo domov, dovolená, služební cesta	13,9
3. Málo času, mnoho práce, rodinné závazky	8,3
4. Můj hlas nic nerozhodne, nic se nezmění	17,0
5. Nepovažoval za důležité, jasný výsledek dopředu	1,2
6. Nedokázal si vybrat	14,2
7. Znechucení a nespokojenost s politikou, nedůvěra k politikům	17,6
8. Nechodí volit, nevolič z přesvědčení	6,5
9. Nezájem o politiku obecně	7,1
10. Kraje jsou zbytečné	2,7
11. Ostatní (jiné starosti, nechtělo se mi apod.)	4,4
Celkem	100,0

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

Odpovědi se dají roztřídit do tří základních skupin. Odpovědi 1. – 3. (celkem 29,3 %) poukazují na určité objektivní příčiny neúčasti. Zčásti jsou sice jistě pravdivé, na základě

zkušeností s výzkumem veřejného mínění však můžeme předpokládat, že část dotázaných význam objektivních, a tudíž hodnotově neutrálních překážek přinejmenším zveličuje. Odpovědi 6., 10. a 11. se vztahují k různým konkrétním příčinám subjektivním. I zde můžeme pochybovat o tom, zda opravdu plných 17,6 % nevolivších si nedokázalo vybrat z velkého množství kandidátů. Překvapující je naopak nízký podíl těch, kteří podceňovali význam právě daného typu voleb – do krajských zastupitelstev – z důvodu odporu k existenci krajských orgánů. (V neúčasti voleb do Senátu naopak zásadní odpor k instituci, do níž se volí, hraje klíčovou úlohu – v našem výzkumu jej jako obecnou příčinu volební neúčasti uvedlo plných 69,2 % dotázaných.)

Zbylé odpovědi (4., 5., 7., 8., 9.), které vyčerpávají celkem téměř polovinu důvodů neúčasti, lze souhrnně charakterizovat jako různé stupně lhostejnosti k politice, nezájmu o ni až znechucení politikou. Tuto skupinu důvodů tedy ti, kdo se nezúčastnili voleb do krajů, otevřeně uvádějí jako hlavní faktor svého rozhodnutí. Možná, že i část těch, kdo uvedli důvody jiné, chovají v skrytu duše obdobné pocity. Je tedy zřejmé, že konkrétní fenomén, který analyzujeme – neúčast v krajských volbách – je i podle výpovědi dotázaných, kteří se na tomto typu chování podílejí, vysvětlován jako součást obecnějšího jevu nezájmu o politiku, v řadě případů otevřeně charakterizovaného jako znechucení politikou.

4.1.2. Obecné

Abychom ubrali odpovědím na otázku neúčasti v krajských volbách příliš subjektivní zabarvení, položili jsme té části dotázaných (bez ohledu na to, zda se krajských voleb zúčastnili či ne), která považuje obecně vzato volební účast v České republice za nízkou – takových ovšem bylo plných 93,5 % souboru - otázku po příčinách tohoto jevu ve vztahu k volbám do krajských zastupitelstev v roce 2004. Odpovědi byly kategorizovány takto:

Tabulka 4: Příčiny nízké účasti v krajských volbách v %

Příčina	%
1. Kraje jsou zbytečné	5,3
2. Kraje nemají tradici, ještě se nevžily	1,4
3. Kraje jsou lidem příliš vzdálené	3,9
4. Špatná kampaň, málo informací, nevhodný termín	7,6
5. Znechucení politikou a politiky (špatná politická situace)	54,8

6. Nezodpovědnost lidí (nevyužívají své právo volit)	21,0
7. Lenost, pohodlnost	4,1
8. Ostatní	1,9
Celkem	100,0

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

V tomto případě je struktura odpovědí zřetelná: 10,6 odpovědí akcentuje problém „nezavedeností“ krajů (zvýšenou frekvenci tohoto typu odpovědí způsobili především ti, kdo se voleb zúčastnili, poněvadž sami neúčastníci tomuto důvodu své absence připsali, jak jsme viděli, poněkud menší váhu). I tak je toto procento poměrně nízké ve srovnání s představou, že při neúčasti ve volbách do krajských zastupitelstev hrají hlavní úlohu faktory, specifické pro tento druh volebního aktu. 7,6 % dotázaných poukazuje na skutečné nebo domnělé technické nedostatky organizace voleb a volební kampaně. Je to méně, než ve výpovědích nevoličů – voliči jako by odhalovali přesněji a přísněji skutečné pohnutky, někdy zakrývané výmluvami. Téměř 55 % dotázaných bez váhání a bez obalu pojmenovalo jako základní příčinu znechucení politikou či špatnou politickou situací. Zhruba jedna čtvrtina dotázaných se rozhorlila na nezodpovědnost či lenost sabotérů voleb, což jistě poukazuje na jednu ze závažných obecných příčin volební neúčasti. Nelze si jistě dělat iluze, že by se demokratických procedur i za nejlepších možných podmínek zúčastňovala drtivá většina občanů – vždy se najde určitá část populace, která je osobnostně či hodnotově natolik odlišně orientována, že účast ve volbách nepovažuje za nezbytnou. Náš problém spočívá v tom, že podíl těch, kteří se voleb nezúčastňují, je mimořádně vysoký a že v posledních několika letech prudce vzrostl, přičemž zahrnuje dnes i mnoho (odhadem kolem poloviny z této poloviny) osob, které se dříve volebních aktů běžně zúčastňovaly. A tento vzrůst je v nepochybné souvislosti s negativním hodnocením soudobého politického klimatu.⁵

4.2. Ve světle vlivu různých faktorů na objektivní neúčast

⁵ Takovýto nárůst volební neúčasti není v našich podmínkách v žádném případě projevem spokojenosti víceméně dobře situované části obyvatelstva se stabilizovanou situací, o němž se mluví v případě civilizačně a kulturně vyspělejších společností, nýbrž jevem svým rozsahem a vývojovou křivkou narušujícím demokratickou kulturu a ohrožujícím společenskou soudržnost. Viz [Kreidl 2004 i Linek 2004].

Neobstojí ani názor, že mezi neúčastníky voleb patří i extrémně radikální voliči, jejichž hlasy by mohly demokracii ohrožovat. Domníváme se, že vyjádření názorů radikálně naladěných menšin účastí ve volebním aktu představuje jev méně dysfunkčně narušující společenskou soudržnost než jejich volební neúčast, jež bývá spojována buď s tendencí k izolaci od většinové společnosti nebo dokonce se sklony k radikálním vystoupením v nedemokratických formách.

O podmínkách a příčinách volební neúčasti nás rovněž informuje rozbor distribuce v úvahu připadajících identifikačních proměnných, mezi účastníky krajských voleb na jedné straně a neúčastníky na straně druhé. Byly zkoumány vztahy této diferenciaci osob oprávněných k účasti ve volbách k celé sérii proměnných s následujícími zjištěními o jejich těsnosti, která je charakterizována normalizovaným koeficientem kontingence (nulový vztah = 0,0, absolutní těsnost vztahu 1,00).

Tabulka 5: Těsnost vztahu diferenciaci na účastníky a neúčastníky krajských voleb s vybranými proměnnými

Proměnná	Cn*
1. Předpokládaná účast v blízkých volbách do Poslanecké sněmovny	0,465
2. Současné preference politických stran	0,347
3. Sebezařazení na škále levice / pravice	0,257
4. Kterou stranu volil 2002	0,242
5. Čistý osobní příjem	0,223
6. Sociální postavení	0,221
7. Přijatelnost typu politické orientace	0,202
8. Věk	0,201
9. Demografický typ domácnosti	0,195
10. Pokrytí základních potřeb domácnosti	0,186
11. Sebezařazení na škále životní úrovně domácnosti	0,184
12. Rodinný stav	0,182
13. Kraj	0,166
14. Náboženské vyznání	0,150
15. Vzdělání	0,135

* Všechny prezentované vztahy se vyznačují statistickou významností na hladině nižší 0,01, s výjimkou vztahu s krajskou příslušností, kde byla zjištěna hladina významnosti = 0,04.

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že determinační vliv vybraných proměnných (snad s výjimkou první čtveřice) není příliš silný, i když nikoli zanedbatelný. Proměnná 1. vykazuje vazbu nejsilnější, neboť je jen obměněným vyjádřením rozdílného základního postoje dvou

částí populace k politice, jak jsme ji demonstrovali výše v souvislosti s příčinami volební neúčasti. Je zřejmé, že velká část účastníků voleb se domnívá, že – přes všechny zjevné nedostatky našich současných politických poměrů - stojí ještě stále zato, usilovat o její aktivní ovlivnění a naopak. Rozdělení společnosti na tyto dva typy postojů, narušující společenskou soudržnost, se zdá být v této chvíli neměnné, i když, jak jsme již poznamenali, nelze zcela vyloučit případné zvýšení aktivity části dnes lhostejných v důsledku závažných politicky významných událostí, v této chvíli předvídatelných jen v základních obrysech. Proměnné 2. – 4. + 7. reprezentují diferenciaci politických orientací a jejich vliv na volební aktivitu je zjevný. Přesto, že je tento vliv u různých orientací rozdílný, vypovídají níže uváděná podrobnější data o tom, že ztráta zájmu o aktivní zasahování do politiky se do jisté míry dotýká všech z nich. Nikoli zanedbatelné jsou vlivy sociálně-ekonomického postavení, symbolizované proměnnými 5., 6., 10. a 11. Částečně se s nimi prolínají vlivy demografické (proměnné 8., 9. a 12.). Málo významný je vliv rodové příslušnosti (hladina statistické významnosti = 0,08), vyjádřený pouze cca pětiprocentní převahou mužů mezi voliči a žen mezi nevoliči. Teritoriální diferenciacie podle krajů je poměrně slabá, mj. proto, že kraje jako celky se od sebe vzájemně příliš sociálně neodlišují – komplexy sociálně ohrožených regionů jsou v měřítku kraje většinou vyvažovány regiony s vyšší životní úrovní – ovšem s výjimkou Prahy, jejíž občané se krajských voleb tentokrát nezúčastnili. Velikostní skupina obce bydliště nemá, poněkud překvapivě, na účast v krajských volbách žádný významný vliv. Překvapující je souvislost diferenciacie volební účasti / neúčasti s náboženským vyznáním (lépe řečeno s rozdílem vyšší volební aktivity římských katolíků na jedné straně a nižší volební aktivity občanů bez vyznání). Jistým překvapením je také nízký vliv diferenciacie dle vzdělání, kde se menší skupina osob se základním vzděláním odlišuje vyšším podílem v neúčasti, a rovněž málo početná skupina osob s vysokoškolským vzděláním v účasti na volbách. Jistý vliv na tento jev lze připsat vyšší volební neúčasti mladší, a proto vzdělanější části populace a vyšší volební účasti části starší, a proto méně vzdělané.

4.3. Ve světle konkrétnějších identifikací neúčastníků voleb

Konstatování úrovně statistické významnosti či míry kontingence (sdruženosti) ovšem neinformuje ani o souladu či nesouladu orientace obou proměnných (mnohé z nich nelze považovat za ordinální), ani o konkrétnějších charakteristikách neúčastníků voleb. Ty však lze z daných dat bez obtíží zjistit. Budeme v těchto identifikacích zásadně uvádět jen ty charakteristiky, jejichž přítomností se neúčastníci voleb významně pozitivně liší od účastníků, tj. i od průměrného složení souboru.

Identifikace politické

Pokud jde o záměry zúčastnit se voleb do Poslanecké sněmovny (tedy jakousi informaci o možném směru vývoje volební účasti / neúčasti), ukazuje se, že neúčast by pokračovala u 58,8 % těch, kdo nevolili v krajských volbách, zatímco mezi těmi, kdo do krajů volili, s neúčastí v parlamentních volbách počítá pouze 13,0 %. To je závažný údaj, potvrzující názor, že příčiny neúčasti ve volbách do krajských zastupitelstev nejsou pouze specifické pro tento typ voleb (třeba pro menší důležitost, kterou jim oprávnění voliči přisuzují), ale že v převážné většině případů (kromě voleb senátních) signalizují také ve velké míře negativní přístup k volební participaci vůbec. V současnosti nelze tedy počítat s tím, že by volby do nejdůležitějšího zákonodárného sboru přitáhly výrazně vyšší zájem voličů, než volby krajské, i když s jistým zvýšením účasti ovšem počítat lze, zvláště pokud by v důsledku nějakých proměn ve společensko-politické situaci vystoupila dilemata, která by se stala v té či oné míře obecně srozumitelným a závažným předmětem rozhodování voličů.

Zajímavé je srovnání volební neúčasti či účasti ve volbách do Poslanecké sněmovny 2002 a v posledních volbách do krajů. Mezi těmi, kdo se nedostavili ke krajským volbám, dominují bývalí voliči ČSSD podílem plných 45 % (a to tato strana určitou část dřívějšího voličstva v důsledku volební neúčasti ztratila ve srovnání s rokem 1998 již v roce 2002, i když pořád převládala pozitivní motivace daná především pozitivní zkušeností s relativním úspěchem Zemanovy vlády – tu svého času vyjádřilo 80 % voličů ČSSD z roku 2002). K nevoličům v roce 2004 patří také část bývalých voličů ODS (25 % z těch, kdo se k volbám nedostavili), KSČM (13,8 %) a KDU-ČSL (10,0 %), tyto obecné ztráty, způsobené snížením zájmu o politiku jsou však mnohem menší než u ČSSD a jsou vyvažovány tím, že mezi účastníky voleb převažují věrní voliči z roku 2002 (ODS 34,3 %, KSČM 34,3 %, KDU-ČSL 19,9 %. Bývalí voliči ČSSD z roku 2002 tvořili mezi nimi pouze 26,6 %). Dá se to vyjádřit i dalším údajem: ČSSD ztratila v krajských volbách 34,2 % voličů z roku 2002, zatímco ztráty ostatních stran (kromě dnes už marginální Unie svobody) byly zhruba dvojnásobně menší.⁶ Lze z toho vyvodit, že zvýšeně negativní vztah k politické participaci je diferencován silnějším podílem bývalých voličů ČSSD a očividně i US a výrazně slabším podílem bývalých voličů opozičních stran a dokonce i KDU-ČSL. Zjevně převládající mínění, že zkušenost s vládou a patrně i ostatním počínáním ČSSD a také US je spíše negativní (ať už to realitě odpovídá více či méně), se tak zařazuje mezi faktory, které navíc působí na pokles

⁶ Výzkumy veřejného mínění z poslední doby ukazují, že tento pohyb v důsledku nedávné vládní krize dále pokročil. Jde zřejmě o proces podobný současnému vývoji v Polsku.

důvěry v politiku a politické participace obyvatelstva vůbec. Jako tomu bývá i v jiných zemích, po jistém období nepříliš populárního vládnutí k politické aktivitě tíhnou spíše přívrženci opozice, kteří volají po změně, než původní přívrženci vlády. V Česku ovšem jde o jev dosti výrazný, navíc pak poněkud kontrastující s faktem, že pozitivní vývoj národního hospodářství a průměrné životní úrovně, nastartovaný Zemanovou vládou, pokračoval i za vlády Špidlovy a Grossovy.

Něco podobného lze vysledovat i v údajích o tom, jak jsou zastoupeni mezi nevoliči a voliči 2004 dnešní sympatizanti politických stran, zjišťování otázkou po současných politických preferencích. Mezi těmi, kdo do krajů volili, najdeme výrazně vyšší procento sympatizantů, odhodlaných volit dnes ODS, KSČM a KDU-ČSL, než je podíl sympatizantů týchž stran mezi těmi, kdo se voleb nezúčastnili, zatímco u ČSSD jsou tyto podíly prakticky vyrovnány. Podobným směrem ukazují i poznatky o politických orientacích nevoličů a voličů 2004. Jejich podíl mezi těmi, kdo se voleb nezúčastnili, je vyšší než u těch, kdo volili, u zastánců orientace sociálnědemokratické, socialistické, vlastenecké a ekologické, než u přívrženců orientace konzervativní, liberální, komunistické a křesťansko-demokratické. Závažnost rozdílné míry politické participace v tomto ukazateli vynikne, uvědomíme-li si, že směry sociálnědemokratický a socialistický jsou v populaci zastoupeny největšími podíly (23,3 % a 18,8 %) a ani vlastenecký a ekologický směr nemají zastoupení zanedbatelné (5,5 % a 4,9 %). Lidé těchto typů smýšlení zřejmě nenacházejí dnes adekvátní politickou reprezentaci a posilují řady těch, kdo na politickou účast rezignují. Ke komunistické orientaci se dnes hlásí pouze 4,8 % skalních přívrženců – voličstvo KSČM se zřejmě rekrutuje z řad osob orientace socialistické. Pro úplnost: ke směru konzervativnímu se hlásí 17,7 % dotázaných, k liberálnímu 18,4 %. Smýšlení radikálně anarchistické je zastoupeno minimálně, pouhými 0,4 %.

Další zdroj volební pasivity nám odhalí zjištění, že mezi nevoliči dominují osoby, které se na škále levice a pravice řadí do politického středu, a tím se hlásí k jistému druhu politické neutrality, která mohla být ovlivněna i zklamáním části dnešních přívrženců středu z dosavadní politiky demokraticko-levicové. Do středu se zařadilo 54,6 % nevoličů, k levici 19,1 %, k pravici 26,3 %.⁷ Jistý vliv na tuto distribuci může mít i ten fakt, že nabídka důsledně středových (sociálně liberálních) programových orientací na české politické scéně je nedostatečná – od dob porážky Občanského hnutí ve volbách 1992 vlastně nikdy nebyla

⁷ Podobné tendence byly zaznamenány již v minulosti při analýze (pravda výrazně méně zastoupené) skupiny nevoličů v roce 1998.

přesvědčivě zformulována. Levostředový sociálnědemokratický program pak nikdy nebyl veřejnosti zřetelně vysvětlen a ostatně i ve své poslední formulaci představuje spíše neorganickou kombinaci prvků levicově demokratických a liberálních. Mezi těmi, kdo se voleb zúčastnili, patří k levici 27,1 %, ke středu 33,3 %, k pravici 39,6 %. Bližší pohled prozrazuje, že kromě neutrálního středu se voleb v poněkud zvýšené míře nezúčastnili přívrženci umírněné levice a spíše radikální pravice.

Identifikace sociálně-ekonomické

Populace se podle účasti / neúčasti v krajských volbách rozdělila ve tři skupiny. První z nich vykazovala cca dvoutřetinovou neúčast. Patří k ní nezaměstnaní, ženy v domácnosti, studenti a učni a přibližují se k ní nekvalifikovaní dělníci a zemědělci s výrazně nadpoloviční neúčastí. V druhé dosáhli cca dvoutřetinové účasti vedoucí zaměstnanci, osoby samostatně výdělečně činné a nepracující důchodci. Třetí tvoří ostatní nemanuální zaměstnanci a kvalifikovaní dělníci, kteří se voleb zúčastnili ve zřetelné nadpoloviční většině. Tyto kvantitativní údaje platí pouze v daném výběrovém souboru s jeho posunem k vyšší volební účasti, na nějž jsem upozornili již vpředu. V reálné populaci byla celková volební účast nižší a neúčast vyšší, avšak uvedené rozlišení tří typů vztahu neúčasti a účasti by se zřejmě rovněž projevilo. Patrně by tedy byla přibližně zachována struktura zhruba odpovídající následující tabulce.

Tabulka 6: Sociálně-ekonomická struktura neúčastníků / účastníků krajských voleb v %

Kategorie	Neúčastníci	Účastníci
Studenti, učni	5,4	2,1
Důchodci	20,3	31,3
Nezaměstnaní	11,9	5,0
Ženy v domácnosti	3,7	1,5
Samostatně činní	6,2	10,5
Vedoucí zaměstnanci	8,2	12,0
Ostatní nemanuální	26,8	24,6
Kvalifikovaní dělníci	9,3	7,8
Ostatní dělníci a zemědělci	8,2	5,2
Celkem	100,0	100,0

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

Povšimněme si, jak významnou úlohu pro nerovnováhu neúčasti a účasti hrají poměrně početné skupiny nezaměstnaných, důchodců, nemanuálních zaměstnanců a nekvalifikovaných manuálních pracovníků. Z nich nezaměstnaní a nekvalifikovaní se chovají zhruba podle očekávání - tendují totiž převážně k volební neúčasti. Důchodci, jejichž průměrné příjmy jsou relativně nízké a přitom ze strany vlády pouze neochotně valorizované, však patří k nejpilnějším účastníkům voleb, což odpovídá spíše jejich věku, životním zkušenostem a zvláštnostem jejich politické orientace (příklon ke komunistům a lidovcům) a způsobu života, než sociálnímu postavení. Menší skupina studentů a učňů svůj volební potenciál, který by patrně napomohl spíše pravici, realizuje minimálně. A to rovněž v souladu se svým specifickým životním způsobem. Životní podmínky a způsob života ovlivňují jistě i nižší volební účast žen v domácnosti. V případě dvou posledně jmenovaných skupin vzhledem k malé četnosti nelze kvantitativní údaje považovat za reliabilní.

V účasti či neúčasti nemanuálních zaměstnanců se odrážejí jejich rozdílné příjmy a materiální postavení. Sotva lze očekávat přílišnou volební horlivost od početné skupiny odborníků odkázaných příjmově na státní rozpočet, jejichž platy po dlouhá léta nedostatečně kompenzují jejich kvalifikaci. U odborníků těch odvětví a skupin povolání, které mají úspěch na trhu práce a jejichž příjmy buď odpovídají jejich kvalifikaci a odbornému přínosu nebo jej dokonce výrazně překračují, lze ovšem očekávat loajalitu a odpovídající volební angažovanost, jak o tom svědčí i relativně vyšší volební účast vedoucích nemanuálních pracovníků. Výsledkem těchto dvou protichůdných inklinací je vyrovnanost podílu nemanuálních pracovníků mezi neúčastníky a účastníky voleb. Osoby s velmi nízkými a nízkými osobními příjmy mají sklon k nižší volební účasti a tvoří proto významnou část nevoličů. U osob s vyššími a vysokými příjmy je tomu naopak. Podobně je tomu se sdělením dotázaného, do jaké míry pokrývají příjmy potřeby domácnosti. Pro složení nevoličů z tohoto hlediska je charakteristické, že zahrnuje 27,1 % těch, u jejichž domácnosti příjmy rozhodně či spíše nestačí, a pouze 16,2 % těch, kterým příjmy rozhodně stačí. U voličů je tomu v obou krajních polohách obráceně: zahrnují 28,1 % osob ze spotřebně vysoce saturovaných domácností a pouze 14,4 % dotázaných z domácností nedostatečně saturovaných. A konečně podobný obraz přibližuje i sebezařazení životní úrovně domácností do třístupňové škály – viz následující tabulku.

Tabulka 7: Účast / neúčast v krajských volbách dle životní úrovně domácnosti v %

Životní úroveň	Neúčastníci	Účastníci
----------------	-------------	-----------

Dobrá	30,7	47,1
Ani dobrá, ani špatná	44,6	38,3
Špatná	24,7	14,6
Celkem	100,0	100,0

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

Všechny tři právě rozebrané ukazatele podávají poměrně jednoduchý a samozřejmě i předpokládaný obraz, korespondující i s předchozím rozbohem sociálně-ekonomického postavení: lidé s vyššími příjmy a životní úrovní a tomu odpovídajícím sociálním postavením tíhnou k vyšší účasti, ti s nižšími příjmy a životní úrovní k vyšší neúčasti. Tento sklon je nejvýraznější v nejvyšších a nejnižších vrstvách. Je zjevné, že v dodatku k výše akcentovaným politickým faktorům vlivu na volební participaci se zde prokázala jistá váha i faktoru sociálního. Mezi oběma faktory existuje i určitá vazba, daná diferenciací sociálních opor pro různé politické subjekty. Je zjevné, že postupná ztráta části elektorátu ČSSD souvisí s dosavadní nejasnou a váhavou politikou této strany a jí vedené vládní koalice jak vůči nízkopříjmovým skupinám včetně důchodců a nezaměstnaných, tak vůči nedostatečně příjmově saturovaným skupinám na nižší střední a střední, ba i vyšší úrovni sociálního postavení, závislým na státním rozpočtu. Menší část tohoto někdejšího elektorátu ČSSD (a zejména US) přešla k podpoře ODS, o něco větší k podpoře komunistů, další podstatná část posílila (spolu s menšími skupinami odpadlíků ostatních stran) kategorii lidí odvracejících se od politiky, a tudíž i volební participace. Dnes se ČSSD ve volebních preferencích drží na úrovni svých kmenových, ideově a zájmově s ní svázaných voličů.⁸

Identifikace demografické

Složení neúčastníků a účastníků krajských voleb se liší ve skupině mladých do 29 let a starých 60 let a více. Mezi těmi, kdo se k volbám nedostavili, bylo 26,3 % mladých a 16,4 % starých, mezi voliči pouze 14,2 % mladých a 31,6 % starých. Takovýto jev význam vysoké volební neúčasti ještě více zvyšuje. Zdá se, že pro tuto společnost je převládajícím trendem odklon nastupující a proto pravděpodobně i dynamičtější generace od politiky, představující nesporně výrazné nebezpečí pro demokracii. I tento faktor generačního odcizení je třeba zahrnout mezi podstatná zjištění daného výzkumu.

⁸ Podle výsledků posledních výzkumů veřejného mínění už i tuto část ztrácí, což možná souvisí i s výsledky voleb vedení na posledním sociálnědemokratickém sjezdu.

Logickým důsledkem vlivu věkového složení je zjištění, že mezi neúčastníky voleb mají vyšší zastoupení svobodní, také však rozvedení, zatímco pevnou oporou účasti ve volbách je manželské soužití. Krize volební účasti souvisí tedy mj. s nárůstem vlivu známých posunů ve sňatečnosti a rozvodovosti, spjatých rovněž především s mladšími skupinami obyvatelstva.

Zajímavé doplňující informace k této problematice i k sociálním otázkám přinášejí zjištění o diferenciaci účasti a neúčasti ve volbách mezi různými demografickými typy domácnosti. Vyšší podíl mezi neúčastníky mají zejména příslušníci neúplných rodin a partnerů v nesezdaném soužití, mezi účastníky manželé bez dětí. Podíl manželů s dětmi mezi účastníky a neúčastníky je téměř shodný – situace je tedy u této skupiny horší než u manželů bez dětí. Rovněž podíly osob bydlících samostatně a osob z vícegeneračních domácností je vyvážený, což souvisí s vyrovnaností podílu mladých a starých lidí v těchto skupinách. Tato informace akcentuje negativní vliv hmotných i jiných starostí o děti a partnerského soužití bez manželského svazku na volební účast.

5. Hodnocení volební neúčasti v názorech respondentů

Dotázaní se výrazně shodli v potvrzení známého faktu. Volební účast v České republice hodnotili ve 45,4 % jako nízkou a ve 48,1 % jako velmi nízkou. Pouze 6,5 % málo náročných optimistů se přiklonilo k jejímu hodnocení jako vysoké.

Na otázku, zda je nízká volební účast společenským problémem, odpověděli ti, kdo její existenci uznali, takto: rozhodně je 30,4 %, spíše je 50,0 %, není problémem 19,7 %. Dá se tedy říci, že drtivá většina dospělého obyvatelstva, i když trochu přilepšená vyšším podílem účasti v krajských volbách, než jaký odpovídá celkové skutečnosti, je si vědoma závažnosti problému nízké volební účasti. Podíl odpovědí, charakterizujících tento jev jako pouze spíše závažný, je sice nečekaně vysoký (souvisí s obecnou opatrností českých respondentů, kteří se raději vyhýbají krajním soudům) a po věcné stránce sotva můžeme souhlasit s názorem, že není problémem, ale na druhé straně musíme konstatovat, že česká veřejnost opět jednou v této odpovědi prokázala mnohem vyšší prozíravost než její politická reprezentace, kterou na výsledcích voleb zajímají především poměry hlasů pro politické subjekty, zápasící o moc. Je faktem, že nízkou volební účastí ve volbách v roce 2002 (ale již předtím ve volbách senátních, místních a krajských) se česká politická reprezentace nijak vážně nezabývala, dokud si v roce 2004 sociální demokraté se zpožděním neuvědomili, jak hluboce tento jev ohrožuje jejich mocenské postavení.

Dalším krokem k vyjasnění mínění o tomto problému byla výzva k těm, kdo volební účast považují za nízkou (93,5 %), aby se vyjádřili souhlasně či nesouhlasně k různým možnostem formulace společenských souvislostí (příčin či následků) nízké volební účasti. Zde jsou výsledky, seřazené podle frekvence souhlasných odpovědí.

Tabulka 8: % souhlasu s možnými společenskými souvislostmi nízké volební účasti

Varianta	% ano
1. Nízká důvěra k politickým stranám	98,0
2. Obecná nechuť k politice	97,2
3. Nezájem politických stran o problémy občanů	92,6
4. Snížená možnost občanů ovlivňovat politiku	79,7
5. Oslabování vlivu širokých vrstev na politiku	75,2
6. Projev široké demokracie, umožňující svobodnou volbu	73,9
7. Oslabování demokracie přenecháním rozhodování menšině	66,6
8. Nízká občanská odpovědnost	65,2
9. Mezinárodní ostuda, prozrazující nezralost naší demokracie	37,1

Zdroj: CVVM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

Odpovědi na otázky 1.-3. vyznívají jednoznačně. Opravdu drtivá většina obyvatelstva spojuje v souladu s našimi hypotézami nízkou volební účast s obecnou nechtí k politice a nízkou důvěrou k politickým stranám, jež se podle nich nestarají o řešení problémů občanů. Je sice pravda, že jen zčásti je takovéto mínění založeno na vlastní zkušenosti či důvěrné znalosti politického života a že velkou měrou k jeho zformování přispěla většina médií svou cílevědomou a dlouhodobou kampaní. Nicméně, zřetelně vyjádřená převaha právě těchto názorů je neobyčejně závažným faktem, s nímž musí počítat každý poznávací i prakticky činný subjekt.

Jedna pětina až jedna třetina dotázaných vyjádřila nesouhlas s většinou, která spojila u otázek 4., 5. a 7. nízkou volební účast s jistým narušováním principů demokracie. Chápání demokracie je tedy diferencováno – existuje nikoli zanedbatelná, nejspíš liberálně smýšlející menšina, která nízkou volební účast nepovažuje za něco demokracii škodlivého. Z ještě formálnějšího hlediska posuzuje vztah sledovaného jevu k demokracii téměř tříčtvrtinová část dotázaných, která podle vyjádření k otázce 6. považuje nízkou volební účast za důsledek široké demokracie. Neobratná formulace otázky jí neumožnila vyjádřit, zda takovéto pojetí

demokracie hodnotí pozitivně či negativně. Vysoký stupeň rozeznání na politické strany nebo možná opět přehnaný liberalismus nedovolil třetině respondentů, kteří se vyjádřili k otázce 8., připsat reálnou odpovědnost za slabou volební participaci alespoň zčásti občanům samotným. Dvě třetiny si ji však plně uvědomují. Názory na otázku 9. svědčí o tom, že mezinárodní aspekt daného problému není doposud veřejností plně reflektován – to ostatně platí i o celé řadě dalších otázek našeho veřejného života a souvisí to s obecným podceňováním jejich – především - evropských souvislostí.

Bylo jen logické, že jsme se dotázali i na názor na otázku, zda se má stát nějak angažovat ve snaze o zvýšení volební účasti. 65,7 % odpovědělo rozhodně nebo spíše ano, 34,3 % spíše nebo rozhodně ne. I tato menšina opět patrně vychází z liberálního pojetí demokracie a úlohy státu.

Zajímá nás přirozeně i názor dotázaných na možné směry a nástroje případných státních opatření. Jak ukázala faktorová analýza, mínění veřejnosti se rozdělilo do dvou typů vyslovených názorů. První typ se spoléhá na opatření spíše technicko-organizačního charakteru bez zásadní změny volebního systému. Kromě nejméně zastoupené představy, že by pomohla změna volebního termínu v průběhu týdne (13,6 %), a dosti frekventovaného návrhu na umožnění elektronického hlasování (44,6 %) se pro tento typ řešení vyslovila většina těch, kdo podporují zavedení povinné účasti ve volbách (36,8 %). Druhý typ názorů vidí řešení problému v přechodu na většinový systém (44,6 %) a na zavedení principu odvolatelnosti poslance či senátora stranou nebo hnutím, za které kandidoval (80,1 %). Zejména tento druhý typ představ určitě obsahuje prvky, které by spojení zvolených představitelů s voliči prohlubovalo. Nedostatkem jejího případného přijetí by ovšem bylo porušení rovnosti volebního práva a znevýhodnění menších politických stran.

K možnosti ještě hlubší reformy pluralitního demokratického systému směřovala další otázka. Faktorová analýza souhlasu s možnými postupy takovéto reformy vedla k rozlišení tří typů sdružených názorů. Nejvýrazněji byl zastoupen typ spojující představy zavedení obecného referenda k závažným otázkám (90,0 %!), přímé volby prezidenta (84,5 %) a určitou část hlasů pro omezení předvolebních výdajů stran (celkem 88,4 %). Druhou největší váhu má ten typ názorů, v němž se spojují požadavky rozšířit pravomoci státních orgánů při vymáhání práva (76,7 %), zvýšení pravomoci vlády (33,6 %) a druhá část hlasů pro omezení výdajů politických stran. Nejméně zastoupen je spíše pravicově radikální typ názorů, který řešení spatřuje ve zvýšení kvóra pro zastoupení politické strany či hnutí v Parlamentu nad

dosavadních 5 % (45,5 %), zvýšení pravomocí prezidenta (30,6 %) a zákazu některé politické strany či hnutí (32,4 %).

6. Závěrečné shrnutí

S přihlédnutím k názorům populace, vysloveným v tomto výzkumu, a k poznatkům, uvedeným v předchozích částech studie, můžeme zformulovat stručné vlastní zhodnocení fenoménu prudkého zvyšování volební neúčasti v České republice v posledních letech. Jde o fenomén obecný, týkající se v té či oné míře všech typů voleb. Zvýšená neúčast ve volbách senátních, krajských, lokálních, popř. evropských, také však i pokles účasti ve volbách do Poslanecké sněmovny mají jistě své specifické příčiny pro každý z těchto druhů voleb, které však jsou pouze dodatkem k vazbě nízké volební účasti na obecný nezájem, lhostejnost (apatii) až znechucení české populace ve vztahu k politice. Tento souhrnný syndrom vážně ohrožuje další, v předchozím století slibně započatý vývoj českého demokratického systému do té míry, že lze podle našeho názoru mluvit o počínající krizi demokracie. Současně vytváří uvnitř společnosti nové rozštěpení, oddělující lidi usilující o jeho překonání aktivní účastí v demokratických procedurách a lidi pasivní, apatické a rezignující a signalizuje existenci ještě hlubšího rozštěpení mezi mocensko-politickou elitou a masou společnosti.

Z různých faktorů, nabízených teorií demokracie k vysvětlení nízké volební účasti, lze na základě výše prezentovaných dat odmítnout spolehlivou stabilitu politického režimu, vedoucí k převaze nálad, že účast ve volbách není příliš důležitá, poněvadž všechno i tak víceméně dobře funguje. Zmiňuje se o ní [Kreidl 2004]. Kdyby naopak byl režim v hluboké krizi, způsobené např. radikálním poklesem životní úrovně obyvatelstva nebo pokusy o znovunastolení totalitních praktik, dala by se naopak očekávat účast zvýšená. Stejně tak by mohla zvýšenou účast vyvolat závažnost a hloubka problémů, které je třeba řešit. Nikdo nemůže popírat, že problémy, které se budou řešit v nejbližších volbách do Poslanecké sněmovny, opravdu budou hluboké a závažné – od rozhodování mezi radikalizací nástupu další sociální polarizace a udržení byt' poněkud obměněného sociálního státu po váhání mezi euroskepticismem a proevropskou politikou. Zvýšenou volební účast však prozatím máloco signalizuje.⁹ Pravděpodobným vysvětlením tendence ke zvyšování volební neúčasti velké skupiny obyvatelstva, čítající kolem jedné poloviny voličů, může být tedy kombinace

⁹ V okamžiku odevzdávání textu do tisku snad jen zjevné ulehčení, které v médiích i v náladách veřejnosti provázela změna na postu premiéra, některé z prvních racionálních kroků obnovené vlády a jisté posuny na žebříčcích popularity politiků, na druhé straně se může stát, že sebemenší chyba, neobratnost, nemluvě už o jakémkoli náznaku skandálu na straně vlády může způsobit novou krizi důvěry.

závažnosti řešených problémů s tím, že žádný nebo téměř žádný renomovaný politický subjekt nenabízí této polovině voličstva program či strategii, kterou by mohla považovat za odpovídající svým potřebám a zájmům. Čteno z druhé strany, to znamená postupnou ztrátu legitimity politických subjektů ze strany populace. V dané situaci to odpovídá absenci zřetelně čitelného programu a strategie jak demokratické levice, tak umírněné demokratické pravice, zatímco zájmy vyšších a vyšších středních vrstev se zdají být artikulovány (zejména v programu ODS) dosti zřetelně. Danou situaci zosťruje narůstající přesvědčení části obyvatelstva o sklonech politické reprezentace ke klientelismu a korupčnímu chování, ať už je zdůvodněné nebo vyvolané mediálními kampaněmi.

Kořeny těchto jevů jsou, jak data z výzkumu ukazují, do značné míry ve stávajícím systému politických stran a hnutí, který snad lze aspoň částečně reformovat soustavou těch či oněch zákonodárných opatření směřujících k vylepšení volebního systému či systému státoprávních vztahů. Značný úbytek voličů všech parlamentních stran ve volbách do Poslanecké sněmovny v roce 2002 i v krajských volbách 2004, nejzřetelnější u sociální demokracie a Unie svobody, jakož i obecnější soudy o příčinách a souvislostech nízké volební účasti, vyslovené respondenty tohoto šetření, však svědčí ve prospěch hypotézy, že nejzávažnější příčinou převládajícího negativního vztahu k současné podobě demokratické politiky je opravdu to, že oprávnění voliči v ní nenalézají tendenci k vážnému řešení svých občanských a lidských problémů. Nemusíme zcela přijmout převládající názor, kultivovaný většinou médií, že tato ignorace vůči potřebám lidí je všeobecná, i když její značná rozšířenost je mimo pochyby. Například seriózní posouzení souhrnných výsledků činnosti sociální demokracií vedených vlád sotva může být tak negativní jako mínění respondentů, kteří Grossově vládě v tomto šetření¹⁰ vyjádřili nedůvěru v 62,2 % případů.

Je však zřejmé, že politické strany či hnutí přinejmenším nejsou s to formulovat své programy a strategie dostatečně srozumitelně a otevřeně, aby bylo jasno, jaké potřeby a zájmy společné pro celou zem i pro jednotlivé sociální skupiny a jakými prostředky chtějí prosazovat. Jen tak mohou totiž demonstrovat svůj vztah ke dvěma základním principům demokracie: „pro lid“ a „skrze lid“, které respondenti našeho šetření zřetelně prosazují. Ke konkrétnější identifikaci zanedbávaných problémů mohou napomoci i poznatky z tohoto šetření, zejména v tom smyslu, že evidovalo několik vrstev příčin volební neúčasti. K nim

¹⁰ Tedy ještě před propuknutím kampaně proti jeho osobě. V pozdějších výzkumech klesla důvěra k vládě před demisí až na minimum, zaznamenané předtím v období transformace pouze těsně před pádem druhé Klausovy vlády.

patří jakoby v pozadí za politickými zkušenostmi a postoji zejména faktory sociální: problémy nízkopříjmových skupin, nezaměstnaných, části důchodců, rodin s dětmi a neúplných rodin, zaostávajících regionů, také však problém nízko placených odborníků v odvětvích závislých na státním rozpočtu a celý velký problém postavení a zájmů odcizující se mladé generace. S účastí ve volbách nemají problémy samostatně činní a vedoucí zaměstnanci ani odborníci těch odvětví a profesí, které jsou „za vodou“. Pokud jde kterékoli politické straně o další rozšíření svého elektorátu, musí formulovat svůj program a strategické cíle své politiky i vůči těmto skupinám, které prozatím dodávají podstatnou část nevoličů.

Zvláštní potíže v tomto směru mají obě dvě strany středové: ČSSD jako strana levého středu, která nevysílá jasné signály, že je schopna spolu s celonárodními a evropskými zájmy prosazovat i zájmy jak nižších, tak středních vrstev, a Unie svobody jako strana pravého středu, prozatím neschopná artikulovat zřetelně své místo ve vztahu k potřebám nikoli zanedbatelné části zejména „nových“ středních vrstev. Rovněž obě pravicové strany (ODS i křesťanští demokraté), které dosti zřetelně vyjadřují potřeby a zájmy těch lépe situovaných, současně mlží kolem konečných sociálních dopadů své orientace, kterou je výrazné prosazení kapitalistických, popř. maloburžoazních principů do celého života společnosti, přičemž ODS navíc dluží jasné vysvětlení, jak si reálně představuje existenci ČR v EU po případném odmítnutí Evropské smlouvy. KSČM využívá své postavení radikální opozice a nevyhraněný postoj ČSSD k sociální problematice, aniž otevřeně zformulovala svou strategii případného návratu ke „kladným stránkám“ státního socialismu a způsoby uskutečňování svého euroskeptického programu. Obdobné námitky týkající se nevyhraněnosti, nevyjasněnosti a malé srozumitelnosti by bylo možno vyslovit i vůči Straně zelených a oběma hnutím nezávislých i Evropským demokratům.

Vzhledem k této všeobecné programové a strategické nevyjasněnosti používají politické strany ke svému prosazení v politice náhradních prostředků: využívání až zneužívání různých složek výkonné moci na jedné straně a obstrukcí vůči ní na straně druhé, mediálních kampaní, vyvolávání personálních střetů a skandalizování protivníků, atd., které podstatné problémy společnosti a její budoucnosti odsunují do pozadí a zatemňují. Nutným důsledkem je další ztráta jejich legitimity a prohlubování politické apatie s možným vyústěním až do stavu anomie. Všechny tyto – více či méně nahodile zřetězené - prvky hrály svou úlohu v nedávné vládní krizi a není proto divu, že jejím důsledkem je další pokles důvěry v politiku, politické

strany a politiky vůbec, zejména pak ve strany a politiky spjaté s Grossovou vládou.¹¹ Zrekonstruovaná struktura zejména vládního, také však i opozičního tábora má teď k dispozici pouze krátký čas, aby se pokusila značný nárůst své společenské izolovanosti a pokles své míry legitimity věcnými, sociálními, politickými i ideologickými aktivitami kompenzovat nebo i zčásti překonat. Tím nejhorším pro českou demokracii, sociální soudržnost a celý život společnosti by bylo se tvářit, jako by se nic nestalo, a pokračovat dál v samoúčelných politických hrátkách, dále prohlubujících politickou apatii obyvatelstva. Jistě nemůžeme prorokovat předem nezdar seriózně založeného nápravného úsilí, které by na základě rozumných politických slov i činů mohlo i v poměrně krátkém období přispět k částečnému obnovení reputace politicko-mocenské elity, a to tím spíše, že podstatnou část nevoličů tvoří bývalí voliči politických stran, z nichž část je pravděpodobně připravena za jistých okolností svou politickou participaci obnovit. Smyslem tohoto textu mj. je upozornit na to, že vzhledem k hloubce negativních nálad vůči politice by si takovýto obrat vyžádal mimořádné úsilí a velkou dávku nikoli deklarativní, ale skutečné poctivosti, upřímnosti a dobré vůle, spojenou současně s odvahou otevřeně sdělovat i nepříznivé zprávy a srozumitelně vysvětlovat opravdu jen nezbytný rozsah nepopulárních opatření. Je samozřejmé, že takovýto obrat, ať už iniciovaný kýmkoli, by musel v té či oné míře probíhat ve všech významných politických subjektech, ať už vládních či opozičních, a dotknout se i fungování všech významných státních institucí a správních aparátů i regionálních orgánů. V takovém případě by měl určitý význam pro efektivní upevnění společenské soudržnosti nejen v dimenzi politické, ale i sociální a kulturní.

¹¹ Včetně KDU-ČSL, která si nakonec sotva prospěje svou snahou vytvořit si image strany, patřící jak k vládě, tak k opozici.